

İbtidai siniflərdə nitq hissələri əsasında qrammatik məfhumların yaradılmasının əsas istiqamətləri

Könül Məmmədova¹

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai siniflərdə nitq hissələri əsasında qrammatik məfhumların yaradılmasının əsas istiqamətlərindən bəhs olunur. Nitq hissələri bir neçə il ərzində tədris olunaraq tədricən mənimsənilir. Qrammatik məfhumların möhkəm mənimsənilməsi üçün onu əvvəllər öyrənilmiş məfhumla müqayisə etmək lazımdır. Müxtəlif qrammatik kateqoriyaları bildirən sözlərin müqayisəsi xüsusilə faydalıdır. Şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində tərif və qaydaları öyrənməklə bu qaydalara müvafiq nümunələr seçir, sözlərin məna və qrammatik təhlilini aparır və nəticə çıxarırlar. Bununla bərabər, üslubi xarakterli tapşırıqları yerinə yetirir, söz yaradıcılığı və eyniköklü sözlər seçmək üzrə iş aparır, müqayisəli sxemlər, cədvəllər çəkir, ifadə və inşa yazırlar. Bütün bunlar şagirdlərin düşüncə qabiliyyətini zənginləşdirməklə yanaşı, onların nitq bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq hissələri, qrammatik məfhumlar, tərif və qaydalar, dildə qrammatik hadisələr

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 14.03.2025

Qəbul edilib: 05.05.2025

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. <https://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | könül.1970@mail.ru

The Main Directions of Creating Grammatical Concepts Based on Parts of Speech in Primary Classes

Konul Mammadova¹

ABSTRACT

The article talks about the main directions of creating grammatical concepts based on parts of speech in primary classes. Parts of speech are taught over several years and gradually mastered. In order for a grammatical concept to be firmly grasped, it should be compared with a previously learned concept. A comparison of words denoting different grammatical categories is particularly useful. By studying definitions and rules in Azerbaijani language classes, students choose examples corresponding to these rules, analyze the meaning and grammar of words and draw conclusions. At the same time, they perform tasks of a stylistic nature, work on word creation and choosing words of the same root, draw comparative schemes and tables, write expressions and essays. All this not only enriches students' thinking ability, but also develops their speaking skills.

KEYWORDS

parts of speech, grammatical concepts, definition and rules, grammatical events in the language

ARTICLE HISTORY

Received: 14.03.2025

Accepted: 05.05.2025

¹ Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Giriş

Məfhum – elə təfəkkür formasıdır ki, onun vasitəsilə predmet və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətləri beynimizdə əks olunur. Bu isə təfəkkür forması kimi məfhumların universallığını ifadə edir. Bu universallıq məfhumun gerçəkliyin keyfiyyətə müxtəlifliyini və vəhdətini əks etdirmək xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məsələn, «meyvə» məfhumu dedikdə, hissələrlə qavradığımız konkret armud, şaftalı, giləs və s.-dən fərqli olaraq onların hamısına xas olan ümumi və mühüm əlamətləri düşünürük, yaxud «planet» məfhumu dedikdə, konkret Yeri, Marsı, Veneranı və başqalarını deyil, onların hamısına xas olan öz 8 oxu və Günəş ətrafında fırlanmaq, kürə formasında olmaq və digər ümumi və mühüm əlamətləri təfəkkürümüzdə əks etdiririk.

Qrammatik biliklərin mənimsənilməsi üçün hər bir yeni məfhumu əvvəllər öyrənilənlərlə müqayisə etmək və əlaqələndirmək vacibdir. Müxtəlif qrammatik kateqoriyaları ifadə edən sözlərin müqayisəsi öyrənmə prosesini asanlaşdırır.

Şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində tərif və qaydaları öyrənir, bu qaydalara müvafiq misallar seçir, sözlərin məna və qrammatik təhlilini aparır və nəticə çıxarırlar. Həmçinin üslubi xarakterli tapşırıqları yerinə yetirir, söz yaradıcılığı və eyniköklü sözlər seçmək üzrə iş aparır, müqayisəli sxem və cədvəllər çəkir, ifadə və inşa yazırlar. Bütün bunlar şagirdlərin bilik bazasını zənginləşdirir və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir (Oxu təlimi (müəllim üçün vəsait).

Nitq hissələri şagirdlərə bir neçə tədris ili ərzində tədricən mənimsədilir. I sinifdən fərqli olaraq, II sinifdə şagirdlər “nitq hissəsi” anlayışına daxil olan, səslənmə etibarilə bənzər, mənaca fərqli sözləri (çal – çağır; göz – gözəl) eyniköklü hesab edirlər. Ona görə də doğru anlayışın yaranması üçün faktları düzgün seçib öyrətmək lazımdır. Məsələn, sifət anlayışı onun iki mühüm əlaməti əsasında yaranır:

1. Nəyə deyilir?
2. Hansı suallara cavab verir?

Metodlar

Məqalədə empirik metodlardan müşahidə, müsahibə, nəzəri-təhlil, empirik-nəzəri metodlardan təhlil və tərkib, induksiya, deduksiya, mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmədən istifadə olunmuşdur. Belə ki, qoyulmuş problemlə bağlı müəllimlərin dərslərində şagirdlər üzərində apardığı müşahidə, müsahibə və nəzəri təhlilləri ümumiləşdirilərək araşdırma aparılmışdır. Dərslərdə induksiya, deduksiya dərslərindən və metodlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Deduksiya mühakimə prosesində ümumi müddəalardan xüsusi nəticə çıxarmaq, hər hansı bir ümumi fikirdən məntiqi yola çıxmaq, prinsip, yaxud təklif ortaya qoymaq üçün istifadə olunan metoddur.

İnduksiya ayrı-ayrı faktlardan və ya xüsusi təsadüflərdən ümumi nəticələri çıxarmaqla mühakimə yürütmək üsuludur. İnduksiyanın özünəməxsusluğu onunla müəyyən olunur ki, o, müşahidə, təcrübə və deduksiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

Beləliklə, induksiya elə bir əqli nəticəyə deyilir ki, burada hər hansı bir sinfə daxil olan hadisələrdə müəyyən əlamətlərin təkrar olunmasına əsaslanaraq, onların həmin sinfin bütün üzvlərinə aid olduğu haqqında nəticə çıxarılır (Məmmədova, 2022, s. 103). Yəni burada təfəkkür prosesi azdan çox, növdən cinsə, təkcə və xüsusiyyətlərdən daha çox ümumiyyə doğru gedir.

Nəticələr

Uşaqlarda sifət haqqında düzgün anlayışın yaranması üçün təhlil edilib ümumiləşdiriləcək materiala əşyanın müxtəlif əlamətlərini (rəngini, ölçüsünü, hansı materialdan hazırlanmasını, dadını və s.) ifadə edən sifətlər verilmişdir. Məsələn, alma – ağ, sarı, yaşıl, qırmızı (rəng); yumru, uzunsov, yastı (forma); böyük, kiçik (ölçü); turş, şirin, kəmsirin (dad); ətirli (iy) və s. Nəticələr, BİBÖ təlim üsulu vasitəsilə şagirdlərə cədvəl üzərində müstəqil olaraq yaradıcı iş formasında təqdim olunmuşdur.

BİBÖ

Bilirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim
Əsas nitq hissəsidir, əşyanın əlamətini bildirir, <i>necə? nə cür hansı?</i> suallarına cavab verir, quruluşca üç növü var, müqayisə dərəcələri var.	Düzəltmə sifətlər hansılardır və necə əmələ gəlir? Mürəkkəb sifətlərə hansılar aiddir?	İsimdən düzələn sifətlər: -lı ⁴ ; -sız ⁴ ; -cıl ⁴ ; -i ⁴ ; -lıq ⁴ və s. Feildən düzələn sifətlər: -ağan,-əyən,-qan (-kən); -qım (-kin, -qun, -kün); -unc ² ; -kən, -kin, -kün. Mürəkkəb sifətlər iki sadə sözün birləşməsi ilə düzəlir. Məsələn: qaraqaş, uzunsaç, diribaş.

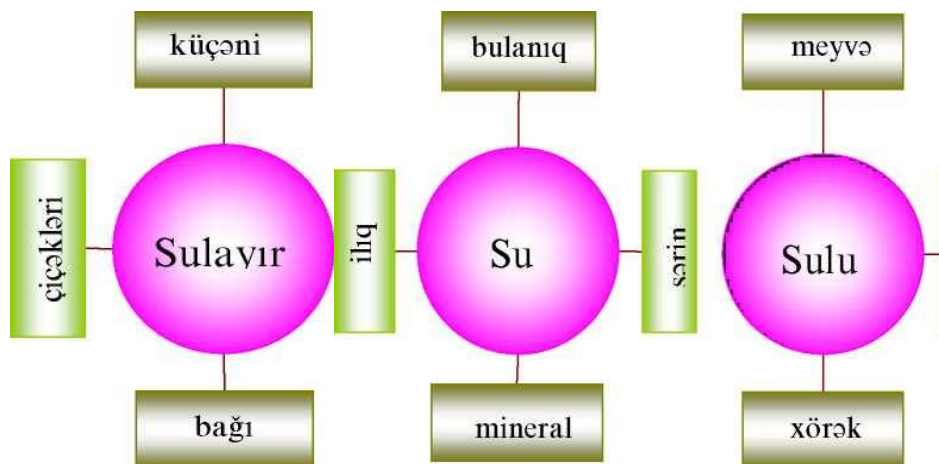
Müzakirə

İlk ümumiləşdirmə zamanı şagirdlər müəyyən edirlər ki, bütün bu xüsusiyyətlər əşyanın əlamətini bildirir və *necə?* sualına cavab verir. Sonralar şagirdlər ardıcıl olaraq sifətin digər mühüm əlamətləri ilə də tanış olurlar.

Ümumiyyətlə, qrammatik məfhumların yaranması birdən-birə deyil, tədricən baş verir. Şagirdlər ayrı-ayrı mühüm əlamətləri ardıcılıqla mənimsəyirlər. Müəllim hər bir qrammatik hadisəni onun müxtəlif əlamətlərinə görə dərk etməyi öyrətməlidir ki, şagirdlərdə biliklər sistemi tam olaraq yaransın və şagirdlər onlardan istifadə edə bilsinlər (Keskin, Ömeroğlu, 2015, s. 80-95).

Dildə qrammatik hadisələr bir-biri ilə bağlı olub, biri digərinin başa düşülməsinə kömək göstərir. Ona görə də qrammatik anlayışların yaranması şagirdlərdən qazanılmış ilkin biliklərə istinad etməyi tələb edir. Məsələn, isimlərin hallanması haqqında məfhumun yaranması üçün ahəng qanununa istinad etmək lazım gəlir (Məmmədova, 2022, s. 102-105).

Şagirdlərə əşya haqqında anlayış verildikdən sonra, söhbət feildən gedərkən, oxşar məna daşıyan və qarışdırılan sözlər – məsələn, “su”, “sulayır” və “sulu” – qarşı-qarşıya qoyulur. Sonra müəllim söz assosiasiyası vasitəsilə bu sözlərin hər birini ayrı-ayrılıqda şəxələndirir.

İsmin hallanması, feilin zamana və şəxsə görə dəyişməsi də müqayisə yolu ilə izah edilir. Şagirdlərdə sözlərarası assosiasiya yarananda onlar öyrənilən nitq hissəsinin bütün əlamətlərini dərk edir, həmin nitq hissəsinə dair əməliyyat aparır və məşq edirlər. Yalnız həmin vaxt şagirdlərdə bu və ya digər nitq hissəsi haqqında tam

anlayış formalaşır. Qrammatik məfhumların yaranması dərsliklərdə verilmiş təriflərin qoyuluşundan da çox asılıdır. İbtidai siniflər üçün dil dərsliklərindəki təriflər bu və ya digər qrammatik məfhumu tamamilə xarakterizə etmir. Belə ki, nitq hissələrinin tərif, adətən, iki əlaməti əhatə edir: nəyə deyilir və hansı suallara cavab verir? Dərsliklərdə onun dəyişməsi, cümlənin hansı üzvü rolunda olması və s. haqqında söhbət getmir.

Bəzi qrammatik məfhumlar isə (məsələn, feilin zamanları və s.) tamamilə tərifsiz, praktik yolla mənimsədilir. Qrammatik tərifdə məfhumun məzmunu, tərkibi qısaca ifadə edilir, ümumiləşdirilir. Ona görə tərif dəqiq və şüurlu əzbərləmək lazımdır. Tərifin əzbərlənməsi fikri dəqiq ifadə etməyi, bilikləri sistemə salmağı və nitqdə ondan istifadə etməyi öyrədir (Cəfərova, 2015, s. 343). Qrammatik məfhumu yalnız o zaman mənimsənilmiş hesab etmək olar ki, şagirdlər qazandıqları biliyi nitqlərində tətbiq etməyi bacarsınlar. Şagirdlər mənimsədikləri qrammatik hadisəni konkretləşdirməli, ayrı-ayrı hallara aid etməli, müvafiq nümunələr tapmalı, onların düzgünlüyünü sübut etməli, ifadə və inşa yazarkən həmin biliklərdən istifadə etməyi bacarmalıdırlar (Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı, 2013).

Şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində tərif və qaydaları öyrənir, bu qaydalara aid nümunələr seçir, müstəqil misallar söyləyir, sözlərin məna və qrammatik təhlilini aparır və nəticə çıxarırlar (Həbibova, 2016, s. 128).

Dərsdə yerinə yetirilən bu cür fəaliyyətlər şagirdlərdən böyük fəallıq tələb edir. Lakin bu hal təlim prosesində müəllimin fəaliyyətini əsla heçə endirmir (Veysova, 2007, s. 27). Dərsdə bütün bu mürəkkəb prosesə rəhbərlik etmək, şagirdlərin fəaliyyətini sistemli və məqsədyönlü şəkildə təşkil etmək üçün müəllim səmərəli üsul və yollardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Nəticə

1. Obyektiv gerçəkliyin dərk olunmasında istifadə olunan təfəkkür formalarından biri də məfhumlardır. Məfhum cism və hadisələrin ən ümumi, mühüm, zəruri xassə və əlamətlərini, cism və hadisələr arasındakı əlaqə və münasibətləri beynimizdə əks etdirən fikirdir, təfəkkür formasıdır. Hər bir mücərrəd təfəkkür məfhum formasında həyata keçirilir. Məfhum insan təfəkkürünə xasdır, buna görə də məfhumların köməkliyi ilə hadisələrin daxili təbiətini, onların məzmununu açmaqla gerçəklik haqqında yeni biliklərə yiyələnirik. Məfhum elə bir hüceyrədir ki, bütün fikir aktı onun üzərində təşəkkül tapır. Elmi məfhumlar nə qədər

doğru və mükəmməl olarsa, gerçəkliyi daha dərindən əks etdirər.

2. Biz gerçəkliyin hərəkət və inkişafını məfhumlar, hökmlər, kateqoriyalar və qanunlar vasitəsilə beynimizdə əks etdirir, öyrənirik. Bu mənada məfhumlar hərəkətsiz deyildir, onlar daim hərəkət edir, bir-birinə keçir, canlanır, onlar olmadan canlı həyatı anlamaq çətindir.

3. Dialektik məntiq məfhumun, o cümlədən qrammatik məfhumun hərəkət və elastikliyinin mənbəyini, gerçəkliyin çoxcəhətliliyində, onun inkişafında aşkara çıxarır. Məfhumlar insanların maddi istehsaldakı fəaliyyəti nəticəsində formalaşır, cıllanır, hadisə və prosesləri düzgün əks etdirmək səviyyəsinə qədər yüksəlir.

4. Məfhumlar yüksək təşəkkül tapmış insan beyninin ali məhsuludur. Hər bir məfhumun inkişaf prosesi iki istiqamətdə gedir:

- elmin, texnikanın və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində yaranan məfhumlar dürüstləşdirilir və abstraksiya səviyyəsinə qaldırılır;
- köhnə məfhumlar dəyişdirilir, saf-çürük edilir, bununla da gerçəkliyin dəqiq, dolğun mənzərəsini əks etdirən yeni məfhumlar sistemi yaranır.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı.* (2013, 9 aprel). President.az. <http://www.president.az/articles/7744>
2. Cəfərova, N. (2016). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi*. I hissə. ADPU-nun mətbəəsi.
3. Cəfərova, N. B. (2015). *İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisinin nəzəri və praktik əsasları: ...doktorluq dis.*
4. Həbibova, N. (2016). *İbtidai siniflər üçün terminlər lüğəti*. Altun Kitab.
5. Keskin, F., Ömeroğlu, E., & Okur, A. (2015). 0-6 yaş arasındakı çocuklara sözcük öğretimi ile ilgili çalışmaların incelenmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 3(1), 80-95.
6. Qurbanov, V. T., Abbasova, S. İ. (2017). Tədris prosesində inteqrasiya imkanlarına dair. *Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*, 3, 13-16.
7. Məmmədova, K. Ə. (2022, 27 fevral). *İbtidai siniflərdə nitq inkişafı üzrə işin başlıca istiqamətləri*. Beynəlxalq konfrans materialları. Qars-Türkiyə, s. 102–105.

8. *Oxu təlimi* (məəllim üçün vəsait).
<http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>
9. *Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)*. (2020).
<https://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-strandartlari-ve-proqramlari.pdf>
10. Veysova, Z. (2007). *Fəal / intetaktiv təlim* (məəllimlər üçün vəsait).